

53e jaargang nummer 4

december 2020

AMPAS

tijdschrift voor classici

Huurlingen, mobiliteit en reizigerslatijn

Contacten tussen Europa en het Nabije Oosten in de Late Bronstijd

JORRIT KELDER

Summary: The aim of this paper is twofold. First, it argues that the Mycenaean Greek world served as a nexus for international trade between the Near East and Europe during the Late Bronze Age (ca. 1600 to 1100 BCE). Rather than a barbarian periphery, Europe – and in particular regions such as the Carpathian basin and the southern Baltic (Denmark and Scania) – was an integral part of the much better known ‘civilised’ world of the ancient Near East. Second, it argues that ‘mercenaries’ (a term that I will use rather loosely, and which includes both private entrepreneurs and military captives) served as a hitherto overlooked conduit for knowledge exchange between Europe, the Eastern Mediterranean, and the Near East. It will do so by highlighting a number of remarkable archaeological finds, and by discussing these against the backdrop of contemporary (Late Bronze Age and Iron Age) texts as well as later legends.

1 Een kosmopolitische tijd

De Late Bronstijd, de periode die in het Middellandse Zeegebied ongeveer tussen 1600 en 1100 v.Chr. valt, wordt wel getypeerd als een ‘International Age’. Uit zowel archeologische gegevens als spijkerschrift-teksten uit deze tijd blijkt dat contacten tussen verschillende, vaak ver van elkaar afgelegen, gebieden in de Oriënt ongekend intens en direct waren. Denk daarbij aan grote rijken, zoals Egypte, het rijk van de Hettieten, Assyrië, Babylon; maar ook aan een aantal minder prominente (maar voor de handel zeer belangrijke) staatjes zoals *Alashiya* (Cyprus) en de stadstaten van de Levant (zoals Ugarit en Byblos). In de afgelopen jaren is vast komen te staan dat ook verder naar het westen, aan de westkust van Turkije en in het Griekse gebied, staten waren ontstaan die een belangrijke rol hadden in dit internationale netwerk van handel en diplomatie. Zo zijn er steeds meer aanwijzingen dat *Arzawa*, een koninkrijk in West-Turkije, een tijdlang bijzonder machtig moet zijn geweest – de koning van *Arzawa* schreef zelfs brieven naar de farao van Egypte.¹

1 Een aardige inleiding in de correspondentie tussen de ‘Groot Koningen’ van de Late Bronstijd geeft Bryce (2003). Het zogenaamde Amarna-archief, waaronder ook de correspondentie tussen de Egyptische koning Achnaton en de Koning van Arzawa, is gepubliceerd door Moran (1987); een

Griekenland hoorde er in die tijd ook al echt bij. Er zijn goede aanwijzingen voor nauwe diplomatieke betrekkingen tussen de koning van Mycene – naar alle waarschijnlijkheid de belangrijkste stad op het Griekse vasteland – en het Hettitische koningshuis; ook zijn er Myceense goederen – waaronder de beroemde Myceense stijfbeugelvazen, die ongetwijfeld waren gevuld met kostbare aromatische olijfolie – gevonden in Egypte, op Cyprus en in de Levant.²

In ruil voor deze export importeerden de Myceners naar alle waarschijnlijkheid zaken als goud (uit Egypte), fijne gewaden, exotische objecten zoals struisvogeleieren en kostbare stenen en mineralen zoals *lapis lazuli* (uiteindelijk helemaal uit Afghanistan). Met de uitwisseling van al deze goederen kwam ook een uitwisseling van ideeën op gang. En zo zien we op een gegeven moment de Egyptische godin *Tawret* overwaaien naar Kreta, waar zij – met enige aanpassingen – uiteindelijk als een soort demon in het Minoïsche pantheon werd opgenomen. Tegelijkertijd werden paleizen in de gehele regio van Egypte tot de Levant, en misschien zelfs wel in Anatolië voorzien van fresco's in Minoïsche stijl, soms zelfs compleet met afbeeldingen van de zogenaamde 'stierensprong' uit het paleis van Knossos.³ Omdat de uitwisseling van stijlen en ideeën gepaard ging met handelscontacten wordt er onder geleerden in de regel vanuit gegaan dat handelaars hier een belangrijke rol speelden: hetzij in een private context, als entrepreneurs, hetzij als 'koninklijke handelaars', die in opdracht van de verschillende vorstenhuizen in de regio opereerden. En er is geen twijfel mogelijk dat dergelijke handelaars inderdaad een belangrijke rol speelden in de kennisuitwisseling van die tijd.⁴ Maar er zijn goede gronden om aan te nemen dat zij niet de enigen waren, en dat ook andere partijen betrokken waren bij deze langeafstandscontacten.

In dit artikel wil ik me richten op de rol die militaire specialisten hebben gespeeld in de *Kulturaustausch* van de wereld van de Late Bronstijd. Deze groep is in het wetenschappelijk debat nog nauwelijks aan de orde gekomen, maar is van groot belang geweest op het gebied van de uitwisseling van militaire kennis, zoals het gebruik en de fabricatie van gespecialiseerd wapentuig en strategieën. Daarnaast kan deze groep ook verantwoordelijk zijn geweest voor de verspreiding van bekende elementen in de epiek. Ik betoog dat deze militaire specialisten, en dan in het bijzonder huurlingen, een onderbelichte maar zeer belangrijke rol hebben gespeeld in die *Kulturaustausch*, en dat zij, misschien wel meer dan handelaren (die, zo mag men aannemen, veel van hun goederen verkregen en verkochten in *emporia* en niet noodzakelijkerwijs verder door-

Engelse vertaling hiervan is in 1992 door John Hopkins University Press uitgegeven.

2 Voor Myceense import in Egypte, zie Kelder (2009; 2010b), voor Cyprus en de Levant, zie Van Wijngaarden (2002). Voor de voorgestelde hoofdrol van Mycene binnen de Griekse wereld van de Late Bronstijd, zie Kelder (2018; 2010a); voor kritiek, zie Dickinson (2018).

3 Voor *Tawret*, zie Weingarten (1991; 2013). Voor Minoïsche fresco's in de Oriënt, zie Cline en Yasar-Landau (2013); Cole (2018).

4 Kelder en Cline (2018).

drongen in onbekende regio's) verantwoordelijk moeten zijn geweest voor directe, persoonlijke, contacten tussen verafgelegen regio's, van Egypte tot noordelijk Europa. In het verlengde daarvan zal ik bovendien proberen aan te tonen dat ons beeld van (in elk geval bepaalde gebieden in) Centraal en Noord-Europa, waaronder de Karpaten, Scania en Denemarken, moet worden herzien. In tegenstelling tot wat tot voor kort courant was in het wetenschappelijk debat, moeten we aannemen dat ook in deze gebieden al complexe samenlevingen waren ontstaan (misschien zelfs wel vroege staten, met een duidelijke sociale en politieke hiërarchie), die actief betrokken waren in deze lange afstandsbetrekkingen.

2 Huurlingen in de Myceense wereld en de Oriënt

Waar komt dit idee dat huurlingen een belangrijke rol hebben gespeeld bij kennistransfer vandaan? We weten natuurlijk al lang, met name dankzij Egyptische bronnen, dat er in de Late Bronstijd veelvuldig gebruik werd gemaakt van specialisten uit verre regio's. Deze personen kwamen soms vrijwillig in vreemde dienst, maar vaak ging het ook om krijgsgevangenen die in het leger van hun overwinnaar werden ingelijfd, zoals bijvoorbeeld Nubische boogschutters in het Egyptische leger, of de *Hana* die door Zimri-Lim van Mari werden ingezet. En ook later werden dergelijke 'vreemde eenheden' in bijzonder gewaardeerd vanwege specifieke vaardigheden: denk bijvoorbeeld aan de Bataven die, in Romeinse dienst, in staat zouden zijn geweest om, volledig bewapend, te paard een rivier over te steken. Maar juist omdat deze 'vreemdelingen' veelal uit de periferie (dat wil zeggen, de regio buiten de wereld van ordelijke, geletterde, staten) afkomstig waren, en de antieke bronnen – als die er al waren – dientengevolge dus tamelijk negatief, of op zijn minst hautain over deze 'barbaren' spraken, heeft men er nooit echt bij stil gestaan dat juist deze groepen een zeer belangrijke rol kunnen hebben gespeeld in de overdracht van ideeën en technieken. Myceens Griekenland heeft, zo hoop ik in dit artikel aan te tonen, daarbij een belangrijke rol gespeeld als schakelpunt – als nexus – in de kennisuitwisseling tussen Europa en het Nabije Oosten. Dit kan waarschijnlijk het beste worden geïllustreerd aan de hand van het scheepswrak van Uluburun, aan de zuidwestkust van Turkije.

Dit schip was rond 1305 v.Chr. waarschijnlijk op weg naar het noorden toen het in de problemen kwam en zonk.⁵ Met een lengte van ongeveer 20 meter was het een voor die tijd typisch vrachtschip, en hoewel het schip zelf vrij-

5 Pulak (1998: 214) baseert zich op Kuniholm *et al.* (1996: 782). Hoewel deze data in de regel zonder veel kritiek zijn overgenomen in de wetenschappelijke literatuur (en voor het gemak ook in dit artikel), moet worden opgemerkt dat de datering misschien niet zo zeker is als wel wordt aangenomen. Zie ook Manning *et al.* (2001: 2535).

Kaart van het Middellandse Zeegebied en Europa met de belangrijkste plaatsen die in de tekst worden genoemd (Jorrit Kelder, op basis van een kaart van Daniel Dalet: d-maps.com/carte.php?num_car=3136&lang=en, geraadpleegd op 23 oktober 2020).

wel volledig is vergaan, bleef de lading grotendeels bewaard onder de golven van de baai van Antalya. De lading geeft ons een uniek inzicht in de complexiteit en schaal van de handel in de Late Bronstijd.⁶ Naast koperen baren met een totaal gewicht van zo'n 10 ton, die waarschijnlijk op Cyprus waren ingeslagen, hebben archeologen ook tal van objecten uit andere regio's gevonden. Zo vervoerde het schip voorraadpotten uit Kanaän (waarin waarschijnlijk pistache-olie zat), stukken ivoor en ebbenhout, die vermoedelijk uit Egypte kwamen, en een aantal objecten, waaronder achttien stijgbeugelvazen, die uit de Myceense wereld afkomstig waren. De opgraver van het wrak, Cemal Pulak, heeft op grond van de vondsten voorgesteld dat het schip niet zomaar een handelsschip was, maar waarschijnlijk op koninklijk initiatief was uitgevaren om luxegoederen en grondstoffen te vergaren. Het is natuurlijk onmogelijk om zo iets te bewijzen, maar inderdaad lijkt de scheepslanding verdacht veel op de lijsten van 'koninklijke geschenken' die we uit het zogenaamde Amarna-archief kennen.⁷ Pulak wijst erop dat de twee Myceense zwaarden en twee glazen plakvormige objecten, (waarschijnlijk onderdeel van een indrukwek-

6 Bachhuber (2006); Pulak (2012).

7 Het zogenaamde Amarna-archief is een verzameling kleitabletten die zijn gevonden te el Amarna, de site van de oude Egyptische hoofdstad Achetaten. Deze stad was slechts korte tijd bewoond: Achetaten werd gebouwd door koning Achnaton (ca. 1351-1334 v.Chr.), en niet lang na zijn dood verlaten. Dientengevolge zijn de vondsten uit deze stad redelijk nauwkeurig te dateren (hoewel een aantal 'brieven' waarschijnlijk gericht waren aan Achnaton's vader en voorganger, Amenhotep III: deze brieven zijn waarschijnlijk meeverhuisd toen het hof naar Achetaten trok). De lading van het Uluburun-wrak doet met name denken aan de inventarissen in Amarna-brieven 33 en 34, die waren verzonden door de koning van Cyprus (*Alashiya*) naar de Farao van Egypte, of brief 14, waarin een inventaris van Egyptische geschenken wordt gegeven.

Een stenen knots uit het Uluburun-wrak (naar Pulak 2008a: 372).

kend borststeraad) doen vermoeden dat zich aan boord van het schip twee hooggeplaatste Myceners bevonden, die waarschijnlijk als koninklijke bodes dienstdeden. Ik acht dit alles zeer waarschijnlijk, en heb in een recent artikel (Kelder 2016) voorgesteld dat een houten diptiek, die in het wrak is aangetroffen, het beste is te interpreteren als een soort diplomatiek paspoort. Ook dit zou natuurlijk heel goed passen bij het idee van een diplomatieke missie.

3 Barbaars Europa?

Dit alles sluit aan bij het beeld dat we hebben van de Late Bronstijd, waarin de koningen van de grote rijken met elkaar correspondeerden en geschenken uitwisselden. Wat veel minder goed bij dit beeld past is de vondst in het wrak van een zestal speerpunten, een bepaald type speld, een bronzen zwaard, en een massief stenen knots. De knots is uniek: we kennen vergelijkbare knotsen, maar dan van brons, uit de steppewereld ten noorden en noordwesten van de Zwarte Zee, waar het niet alleen als wapen gebruikt werd maar vooral ook een statussymbool was.⁸ Dit type zwaard kennen we vooral uit Italië en maar ook uit de Balkan. In dit geval is het misschien waarschijnlijker dat het uit die laatste regio kwam, aangezien een aan boord aangetroffen pin, die oorspronkelijk gebruikt werd om kleding vast te zetten, ook parallellen heeft met stukken uit de Balkan.⁹ De zes speerpunten zijn niet alleen typologisch aan die regio toe te wijzen,¹⁰ maar ook op grond van houtfragmenten van de oorspronkelijke schacht van een speer. Analyse wijst namelijk uit dat het om een bepaald type naaldhout gaat dat niet ten zuiden van het noordelijke Pindusgebergte (in het noorden van Griekenland) groeide.¹¹ Al met al lijkt het dus redelijk om aan

8 Pulak (2008a: 372-373).

9 Pulak (2008b: 374-375). Voor een analyse van de speerpunten en zwaarden, zie Molloy (2018).

10 Ik dank deze observatie aan mijn collega Barry Molloy, van University College Dublin.

11 Pulak (2008b: 375).

te nemen dat deze objecten toebehoorden aan een persoon (of, gezien de zes speerpunten, misschien wel zes personen), die uit de Centrale Balkan of noordelijker gebieden stamden. Pulak stelt voor dat het hier ging om een militair escorte van de twee Myceense koninklijke bodes, en dan zouden we hier dus waarschijnlijk te maken hebben met buitenlandse huurlingen die dienstdeden aan het Myceense hof.

De aanwezigheid van ‘barbaren’ uit het noorden in het beschaafde Griekenland is lang niet zo gek als het misschien op het eerste gezicht lijkt. Hoewel mediterrane archeologen zich, de naam van hun discipline indachtig, vaak vooral richten op het mediterrane bassin, is in de afgelopen jaren steeds duidelijker geworden dat er intensievere handelscontacten waren tussen Griekenland en Midden- en Noord-Europa dan voorheen werd aangenomen. Kostbare materialen zoals amber en pelsen werden in het Oostzeegebied gewonnen en zout en koper in de oostelijke Alpen, terwijl in het Ertsgebergte naar koper, lood en zilver, en in de Karpaten naar lood, zilver en goud werd gemijnd. In hoeverre deze contacten direct waren blijft de vraag, want het is zeer waarschijnlijk dat het merendeel van de handel via tussenpersonen verliep. Maar al deze regio’s werden door handel met elkaar verbonden, waarbij met name Scania (Zuid-Zweden en Denemarken), de Karpaten en Griekenland zeer intensieve contacten lijken te hebben onderhouden. We kunnen dit heel mooi in kaart brengen door bijvoorbeeld naar de verspreiding van bepaalde typen glazen kralen te kijken, die oorspronkelijk in Egypte of Mesopotamië werden gemaakt en waarschijnlijk via de Griekse wereld Europa binnenkwamen, of naar de verspreiding van barnsteen en amber. Hoe nauw die contacten moeten zijn geweest blijkt wel uit de razendsnelle verspreiding van nieuwe zwaardtypen, die geregeld in min of meer dezelfde chronologische horizont worden aangetroffen.¹²

Die snelle verspreiding van zwaarden, alsmede die van ander wapentuig of bepantsering, is natuurlijk ten dele aan handel toe te schrijven. Het is zeer wel mogelijk dat beroemde wapensmeden hun waar ook exporteerden. Een aantal zwaarden dat in Denemarken werd gevonden lijkt bijvoorbeeld als

12 Het is opvallend dat het archeologische plaatje van directe contacten met de Balkan, en mogelijk indirecte betrekkingen met noordelijker gelegen gebieden, hier ten dele wordt bevestigd door latere Griekse teksten. Zo wordt Thracië, waar vrijwel zeker nauwe contacten mee bestonden, niet alleen als koud en bergachtig beschreven, maar ook vanwege haar minerale rijkdom geroemd. In Pseudo-Euripides (*Rhesus* 962-973) wordt het bijvoorbeeld als *χθών ὑπάργυρος* (‘silverland’) aangeduid, de rijke zilverbijnen in de regio worden door Herodotos (5.17) genoemd, en zelfs in de *Ilias* wordt de Thracische koning Rhesos voorgesteld als puissant rijk, met een zilver- en goud-beslagen wagen en gouden wapens (*Ilias* 10.435-439). Over de regio’s ten noorden van Thracië zijn de klassieke auteurs duidelijk minder geïnformeerd, hoewel de mythe van Phaeton lijkt te suggereren dat men een zeker besef had dat amber vanuit het hoge noorden, waar Phaeton zou zijn neergestort, werd geïmporteerd. Homerus’ verwijzing (*Odysee* 10.80) naar de korte zomernachten van het noorden lijkt eveneens terug te gaan op daadwerkelijke kennis van het noorden – kennis die in de IJzertijd mogelijk verloren is gegaan.

De Zonneschijf uit Nebra en twee zwaarden met duidelijke ‘Apa’ invloed en andere objecten, zoals te zien in het Landes Museum te Halle (bron: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, foto: J. Lipták).

twee druppels water op zwaarden die we uit Roemenië kennen, en ik kan me voorstellen dat deze wapens ook daadwerkelijk door dezelfde smid waren gemaakt.¹³ In 1999 zijn er overigens ook twee zeer vergelijkbare zwaarden gevonden in Nebra (in het huidige Midden-Duitsland), tezamen met de zogenaamde ‘Zonneschijf’ (al zijn er bij deze twee zwaarden ook duidelijk lokale stijlinvloeden te bespeuren).¹⁴

Deze vondst wijst er eens te meer op dat er in Europa in de Late Bronstijd waarschijnlijk veel meer gebeurde dan tot op heden is aangenomen. Naar mijn mening moeten we ons beeld van een betrekkelijk ‘achterlijk’ continent, met op zijn best een aantal belangrijke dorpschouwen, bijstellen en ervan uitgaan dat er zich waarschijnlijk al staatjes – misschien zelfs al wel grotere staten – vormden, die belangrijke delen van handelsroutes controleerden: Nebra was er zeer waarschijnlijk een van.¹⁵ Maar het merendeel van de zwaarden, lansspitsen en wapenrustingen dat vanaf de zestiende eeuw v.Chr. in Europa opduikt zal simpelweg zijn gemaakt door lokale smeden. Hoe kwamen zij aan de benodigde kennis om zulke prachtige maar moeilijk te maken objecten

13 Zie Drews (2017: 156-157); Vandkilde (2014: 623). Het gaat hierbij om de zogenaamde Apa-zwaarden, genoemd naar een vondplaats in Roemenië.

14 Drews (2017: 157); Meller (2013: 503-515).

15 Meller en Michel (2018).

te smeden? Militaire specialisten, huurlingen bijvoorbeeld, kunnen hier naar mijn mening een belangrijke rol in hebben gespeeld: militairen hadden bij uitstek, en veel meer dan een gewone handelaar, de benodigde kennis van de specifieke eigenschappen, zoals de balans, de dikte van het brons en de wijze waarop een zwaard werd gegoten, geslepen en gekoeld. Met deze technische kennis kwam waarschijnlijk ook tactische kennis; niet slechts heel praktisch – hoe moest je zo'n zwaard of speer gebruiken, kon je er mee stoten of hakken – maar ook strategisch, zoals bijvoorbeeld inzicht in de kwaliteiten van verschillende specialistische troepen.

Dat dergelijke 'specialisten' rond deze tijd al in Europa breed werden ingezet, wordt overigens steeds aannemelijker. Recente opgravingen in Noord-Duitsland bij het riviertje de Tollense, niet ver van Berlijn, hebben een slagveld blootgelegd dat gedateerd kan worden rond 1250 v.Chr., waarbij duidelijk verschillende typen soldaten diensdeden, zoals boogschutters, voetsoldaten met knuppels, zwaarden en speren, en zelfs al ruiters.¹⁶ De schaal van dit slagveld is buitengewoon; slechts kleine stukken zijn opgegraven, maar de indruk is dat hier enkele duizenden soldaten hebben gevochten. Dat is een enorme hoeveelheid manschappen, die waarschijnlijk niet eens uit de buurt kwamen, maar – zo wijst analyse van tanden en DNA uit – uit verschillende regio's van Europa afkomstig waren, waaronder Zuid-Duitsland.¹⁷ Ook hier hebben we dus mogelijk met huurlingen te maken. Al met al kan men dus met enige zekerheid stellen dat de samenlevingen in Centraal en zelfs Noord-Europa ten tijde van de Late Bronstijd veel groter, georganiseerder, welvarender en, blijkbaar, oorlogszuchtiger moeten zijn geweest dan voorheen werd gedacht, en dat deze gebieden veel nauwere en persoonlijkere banden onderhielden met de Balkan en, via Griekenland, uiteindelijk ook de Oriënt. Huurlingen speelden naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke rol in deze netwerken, en via hen verspreidde kennis, met name op het gebied van militaire techniek en strategie, zich door Europa.

4 De Griekse wereld als nexus tussen Europa en de Oriënt

Natuurlijk was er geen sprake van eenrichtingsverkeer, waarbij vanuit de Midditerrane wereld allerlei nieuwigheden, zoals metalen wapenrustingen, die vrijwel zeker eerst in de Myceense wereld werden ontwikkeld, naar het noorden werden gebracht. Huurlingen uit Europa verspreidden ook weer kennis in het zuiden, in Griekenland, en mogelijk zelfs nog naar het oosten. Zo zien we dat nieuwe typen zwaarden waarschijnlijk in de Balkan werden ontwik-

¹⁶ Curry (2016).

¹⁷ Douglas Price *et al.* (2019).

keld en zich vandaaruit naar zowel naar het noorden als naar het zuiden verspreidden.¹⁸ Griekenland vormde, zoals hierboven al werd vermeld, een onderdeel van de ‘beschaafde’ (in de zin van ‘geletterde en geordende’) wereld van het Nabije Oosten. Myceense vorsten onderhielden diplomatieke betrekkingen met het koningshuis van de Hettieten en dat van *Arzawa* – die op hun beurt beide vertegenwoordigd zijn in het Amarna-archief.¹⁹ Maar Griekenland lag wel aan de periferie van die wereld, en was daarmee een logische leverancier van huurlingen. Er is volop bewijs voor de aanwezigheid van Myceense troepen in zowel het Hettitische rijk als in Egypte. Uit de Hettitische hoofdstad *Hattusa* kennen we bijvoorbeeld een afbeelding van een Myceense strijder die op de binnenkant van een schaal was ingekrast; eronder lijken zich nog de voetjes te bevinden van wat mogelijk een verslagen vijand was. Maar het is niet duidelijk of deze Mycener nu voor of juist tegen de Hettieten vocht. Want juist rond de tijd dat deze schaal werd gemaakt (ca. 1400 v.Chr.) maken de teksten gewag van militaire conflicten tussen de Hettieten en *Abhiyawa*, een land dat vrijwel zeker gelijk valt te stellen met Myceens Griekenland (*Achaea*).²⁰ In Egypte is het plaatje veel duidelijker, en moeten Myceners tenminste vanaf de Amarna-periode (midden van de veertiende eeuw) in Egyptische dienst hebben gediend. Het mooiste bewijs is een bijzondere papyrus die (overigens naast een Myceense stijfbeugelvaas!) in Amarna werd gevonden in een klein kapelletje dat bestemd was voor de koningscultus.²¹ De papyrus toont Egyptische soldaten die in hun gevecht met Libische strijders worden bijgestaan door troepen die als Myceners zijn geïdentificeerd en opvallen door hun karakteristieke helm met (waarschijnlijk) everzwijntanden.

Dat zo’n papyrus juist in Amarna opduikt is wellicht niet geheel toevallig, want hoewel de Myceense wereld niet in het Amarna-archief wordt genoemd, zijn Myceense invloeden overal in de stad te bespeuren. Daarbij gaat het niet alleen om de opvallende hoeveelheid stijfbeugelvazen (archeologen hebben duizenden scherven gevonden, die naar schatting toebehoorden aan zo’n 800 vazen), maar ook om Egeïsche invloeden in fresco’s en zelfs de invoer van de olijf (die voor de Amarnatijd in Egypte praktisch onbekend was). John Pendlebury, een van de vroege opgravers van Amarna, heeft zelfs voorgesteld dat een huis in de noordelijke voorstad mogelijk het bezit was van een ‘Mycenaean Greek’. Hij wees hierbij op de concentratie van Myceense objecten in de buurt van het huis en op architectonische eigenaardigheden, zoals een lichtschacht, die Egeïsche invloed suggereerden.²² Dat Myceners ook na de Amar-

18 Zie Molloy (2012) voor wapenrustingen; zie Molloy (2010), en nu ook Drews (2017), voor de verspreiding van zwaarden.

19 Beckman *et al.* (2011).

20 Beckman *et al.* (2011), met verwijzingen naar Kelder (2010a).

21 Schofield en Parkinson (1994); Kelder (2009).

22 Pendlebury (1935: 120).

Een scherf van een Hettitische pot uit Hattusa, met daarop een ingekraste figuur van een Myceense soldaat. Daarnaast een fragment van een beschilderde papyrus uit Amarna, met daarop Myceense soldaten, compleet met evertand-helmen, die Egyptenaren te hulp schieten (uit Kelder et al. 2012; en onder dankzegging aan de Trustees van het British Museum).

naperiode als soldaten in Egypte bleven dienen is zeer voorstelbaar, niet in de laatste plaats vanwege de vondst van de tand van een everzwijn, met perforatie om aan een leren frame te bevestigen, in Qantir – de site van *Pi-Ramesses*: de hoofdstad van Egypte gedurende het grootste deel van de dertiende en twaalfde eeuw v.Chr.²³

Waarom zouden de Egyptenaren Myceense huurlingen hebben willen inzetten? In de eerste plaats misschien omdat ze goed konden vechten met zwaarden – wapens waar de Egyptenaren zelf niet erg vertrouwd mee waren – en dus als een soort elite voertroepen of als ‘bodyguards’ konden dienen. Dit is niet zo gek als het klinkt, al was het maar omdat Odysseus, in een van zijn zogenaamde Kretenzische Leugens, beweert dat hij na een mislukte rooftocht in de Egyptische delta in genade is aangenomen door de Egyptische farao, en uiteindelijk zeven jaar in Egypte heeft gediend (*Odyssee* 14.257-285). Bovendien weten we dat de Egyptenaren ten tijde van Ramses II (ca. 1279-1213 v.Chr.) overwonnen ‘Sherden’, een van de zogenaamde Zeevolkeren die het einde van de Bronstijd zouden inluiden, inzetten als koninklijke lijfwacht. Deze Sherden vallen op vanwege hun merkwaardige gehoornde helmen, hun ronde schilden met schildknoppen, en hun (overigens bijzonder Europees uitziende) zwaarden. Over de Sherden kom ik straks nog te spreken, maar het moge duidelijk zijn dat het idee van Myceense huurlingen in

23 Kelder (2010b); Pusch (1989: 254).

Egyptische dienst niet zo vreemd is. Dat Myceense huurlingen na hun dienst in Egypte ook weer naar huis konden, kan misschien worden opgemaakt uit de bijzondere vondst op het eiland Salamis, vlak voor de kust van Athene, van een bronzen lamel, die ooit onderdeel was van een uitgebreid schubbenpantser en bestempeld was met de cartouche van Ramses II. Ik zou me goed kunnen voorstellen dat dergelijke soldaten die, als we Odysseus' verhalen mogen geloven, beladen met schatten naar huis terugkeerden, een bijzondere status genoten in hun thuisland en daar bij drinkgelagen en feesten vertelden over hun ervaringen in het buitenland. En dat brengt me bij een misschien wat onverwachte rol van huurlingen in de internationale kennisuitwisseling: de verspreiding van verhalen en verhaalelementen.

5 Reizigerslatijn

Sarah Morris heeft al eens gewezen op de opvallende overeenkomst tussen de Egyptische farao Amenhotep II (ca. 1427-1397 v.Chr.), die zich een aantal malen liet afbeelden terwijl hij vanaf zijn strijdswagen pijlen door een bronzen baar heen schoot, en het verhaal van Odysseus en de vrijers, waarbij de Griekse held zich identificeerde door met zijn boog een pijl door twaalf bronzen bijlen heen te schieten.²⁴ En zijn beroemdste list, met het Trojaanse paard, doet daarnaast sterk denken aan het Egyptische verhaal over generaal Djehuty, die ten tijde van Thutmoses III (ca. 1479-1425 v.Chr.) de stad Joppa (thans een voorstad van Tel Aviv) zou hebben veroverd door zijn soldaten in verzegelde kruiken als 'tribuu't' de stad in te laten smokkelen.²⁵ Zo zijn er nog veel meer overeenkomsten tussen de Griekse epen en Mesopotamische, Hettitische en Egyptische verhalen.²⁶ In de regel werd aangenomen dat deze overeenkomsten misschien toe te schrijven zijn aan reizende zangers. Dat kan natuurlijk, maar de eerdergenoemde voorbeelden zijn opvallend militair van aard. Het lijkt me dan ook waarschijnlijker dat dergelijke verhalen oorspronkelijk bij de kampvuren van soldaten de ronde deden, en door terugkerende 'helden' – precies zoals de *Odyssee* het weergeeft – werden voorgedragen aan een nieuw, in dit geval Myceens Grieks, publiek. Daarbij werden dan misschien bepaalde 'buitenlandse' elementen aangepast aan de smaak en het voorstellingsvermogen van de toehoorders, en werden verhalen vrijwel zeker doorspekt met een flink portie 'reizigerslatijn' (*avant la lettre*). Zoals bij vrijwel alle reisverhalen was het doel om mensen te vermaken; niet per se om ze te onderrichten over het buitenland. Desalniettemin lijkt het me zeer waarschijnlijk dat een deel van de Griekse epen teruggaat op werkelijke ervarin-

24 Morris (2009: 439); *Odyssee* 21.420.

25 Hansen (2002: 171-175).

26 Zie bijvoorbeeld West (1997); Bachvarova (2016).

Het zogenaamde Gurob-scheepsmodel, thans in het Petrie museum te Londen (foto van de auteur).

gen van rondreizende Myceense soldaten aan het einde van de Bronstijd, zo rond 1200 v.Chr.

Het mooiste argument hiervoor is een vrij recente ontdekking. Het gaat om een scheepsmodel dat al in 1920 door de beroemde archeoloog Flinders Petrie in het Egyptische Gurob (dat zo'n 100 km ten zuiden van Caïro ligt) werd aangetroffen. Gurob is een interessante site, al was het maar omdat er een paleis uit de twaalfde eeuw v.Chr. lag. Maar het was ook een plek waar veel Sherden, een van de Zeevolkeren waar Ramses II al soldaten uit rekruteerde, woonden en landerijen bezaten. Petrie meende die Sherden ook archeologisch te kunnen identificeren: zo vond hij de graven van mensen met lichte haren, en – heel opvallend en on-Egyptisch – putten met de resten van wat Petrie bestempelde als 'crematiegraven'. De Sherden, zo meende Petrie, zouden al flink zijn ingeburgerd en de Egyptische wijze van begraven (inhumatie) hebben overgenomen, maar zouden een deel van hun eigen graftradities, waaronder crematie, nog steeds gebruiken voor het verbranden van grafgiften. Er zitten nogal wat problemen aan Petries redenering, niet in de laatste plaats omdat recent onderzoek suggereert dat de crematie-graven het werk waren van latere grafrovers, die grafgiften in brand staken om zo de in die objecten verwerkte kostbare metalen op te kunnen vangen.²⁷ Een van die grafgiften, die gelukkig niet in brand is gestoken, is een houten scheepsmodel op wieltyes, dat waarschijnlijk gebruikt werd bij religieuze processies.

27 Gasperini (2018).

Petrie reconstrueerde het als een typisch Egyptisch bootje, met kromme, bijna halfvemaanvormige boeg en achtersteven. Recent onderzoek door de Amerikaanse archeoloog Shelley Wachsmann heeft echter aangetoond dat Petries reconstructie niet klopte en dat het hier gaat om een verbluffend nauwkeurige weergave van een *pentekonter*, het archetypische Griekse oorlogschip en de voorloper van de klassiek Griekse *trireme*.²⁸ Wat dit object extra bijzonder maakt is dat veel van de oorspronkelijke beschrijving nog intact is, met een zwart geschilderde romp en een rode streep over de lengte van de scheepswand. Zowel het type schip als dit kleurenpatroon kennen we rechtstreeks uit de *Ilias* en *Odysee*.²⁹ Hoewel alle Griekse schepen worden beschreven als μέλας, ‘donker, zwart’ (logisch, want vrijwel alle schepen werden zwart geteerd om ze waterdicht te maken), is er slechts één contingent waarvan de schepen ook worden aangeduid als μιλοπάρηος, ‘rood-wangig’, of φοινικοπάρηος, ‘paars-wangig’: het eskader van Odysseus.³⁰ Op basis van deze en andere overwegingen heeft Wachsmann voorgesteld dat het Gurobschip waarschijnlijk toebehoorde aan een groep Sherden die hun oorsprong hadden in Europa, in de zogenaamde Urnenvelden-cultuur.

Of dit helemaal klopt valt nog te bezien, maar het is hoe dan ook duidelijk dat het schip, en daarmee waarschijnlijk ook zijn eigenaar, oorspronkelijk uit het noorden kwam. Gezien de parallellen met de beschrijving van Odysseus’ schepen bij Homerus, en omdat de *pentekonter* simpelweg een typisch Griekse oorlogsgallei is, moeten we oorsprong van het Gurobschip naar mijn idee zoeken in de Griekse wereld of de gebieden net ten noorden daarvan (waar men een bekendheid met Myceense schepen mag veronderstellen: ik breng in dit kader de huurling uit de Balkan aan boord van het Uluburun-schip in herinnering). Hoe dan ook, tegen de tijd dat het Gurobschip werd begraven, ergens in de twaalfde eeuw v.Chr., waren veel van de technische innovaties van dit schip al overgenomen door de Egyptenaren. Afbeeldingen op de muren van de dodentempel van Ramses III (ca. 1186-1155 v.Chr.) te Medinet Habu (nabij de oude stad Thebe) tonen binnenvallende Zeevolkeren, waaronder Sherden, maar ook andere volkeren zoals de *Ekwesh* (een naam die mogelijk verband houdt met het Hettitische *Abhiyawa*, Myceens Griekenland),³¹ in schepen die opvallend veel lijken op het Gurobschip. Maar wat misschien nog wel meer opvalt is dat ook de Egyptische schepen (die twee generaties eerder nog als typisch Egyptische ‘barkvormige’ schepen werden afgebeeld) op deze reliëfs veel karakteristieken van dit nieuwe scheepstype hebben overgenomen, waaronder het kraaiennest en het opvouwbaar zeil. Het heeft er alle schijn van dat de Egyptenaren in de jaren voorafgaand aan de grote

28 Wachsmann (2013).

29 Emanuel (2014; 2017).

30 *Ilias* 2.637; *Odysee* 11.124.

31 Vergelijk Kelder (2010b) met verwijzingen.

Zeevolkeren-invasies rond 1200 v.Chr. goed naar de adviezen van hun noordelijke huurlingen hebben geluisterd en hun schepen hebben gemoderniseerd.

6 Conclusies

Het Gurob-schip is daarmee niet slechts een verbluffend realistische weergave van een schip dat in de *Ilias* wordt beschreven en dat rond 1200 v.Chr. ook daadwerkelijk voor het eerst opdook in Egyptische wateren. Het staat tevens symbool voor de enorme verbondenheid tussen de Oriënt en Europa, en dan in het bijzonder Griekenland en de Balkan, en is een toonbeeld van de wijze waarop technische ‘knowhow’ en innovaties zich over de oude wereld verspreidden. Hetzelfde kan worden gezegd over de Griekse held Odysseus, die beweerde dat hij jarenlang in Egyptische dienst was, die op faraonische wijze een pijl door bronzen bijlen schoot, wiens list van het Trojaanse paard zo verbazend veel lijkt op de kriegslist van de Egyptische generaal Djehuty, en wiens boot in miniatuur lijkt te zijn nagemaakt in Gurob.

We hebben gezien dat de Myceense wereld in betrekkelijk nauw contact moet hebben gestaan met noordelijker regio’s, waaronder de Karpaten, en dat technische kennis zich via deze contacten door Europa verspreidde. Het is aannemelijk dat naast dergelijke technische kennis ook veel bijbehorende verhalen (listen en strategie, het gebruik van bepaalde wapens en de sterke en zwakke punten van wapenrustingen) door huurlingen aan elkaar werden doorverteld. Dit past ook goed bij het beeld van Europa dat ik hier heb trachten te schetsen: een continent met complexe samenlevingen, met hier en daar waarschijnlijk ook al koninkrijkes met vorsten die substantiële legers op de been konden brengen. Via de Griekse wereld bereikten op deze wijze veel (elementen) van dergelijke heldensagen andere gebieden in Europa, en het is dan misschien ook geen toeval dat zelfs in de Noord-Duitsland, in de late negende eeuw (ruwweg de tijd van Homerus) grafheuvels werden opgeworpen en crematieriten werden gepraktiseerd die opvallend veel lijken op praktijken uit de *Ilias*.³² Natuurlijk betekent dit niet dat een toenmalige bewoner van de regio Prignitz, waar een dergelijke Homerische tumulus (van zo’n 100 meter diameter!) rond 900 v.Chr. werd opgeworpen, zomaar de Homerische epen kon reciteren. Wel kan worden aangenomen dat de verschillende elites van Noord-, Midden- en Zuid-Europa tijdens de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd bepaalde gedeelde waardes koesterden, en dat thema’s uit de *Ilias* en

32 Hansen (2018). Over de datering van Homerus is veel te doen geweest. In de regel wordt aangenomen dat, als Homerus inderdaad een historische figuur is geweest, hij actief moet zijn geweest in de achtste eeuw. Ruijgh (1998) heeft, onder andere op taalkundige gronden, echter betoogd dat een eerdere datering, in de negende eeuw, plausibeler is. Ruijghs argumenten zijn, bij mijn weten, nooit weerlegd en ik neig dan ook naar deze vroege datering.

Odyssee zeer waarschijnlijk herkenbaar waren voor zowel de bewoners van Europa als die van het Nabije Oosten.

Universiteit Leiden
Langegracht 70
2312 NV Leiden
jorritkelder@gmail.com

Bibliografie

- Aruz, J., K. Benzel en J. Evans (eds). 2008. *Beyond Babylon. Art, trade, and diplomacy in the second millennium B.C.*, New York.
- Bachhuber, C. 2006. 'Aegean Interest on the Uluburun Ship', *American Journal of Archaeology* 110, 345-363.
- Bachvarova, M.R. 2016. *From Hittite to Homer. The Anatolian background of Ancient Greek epic*, Cambridge.
- Bryce, T. 2003. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East. The royal correspondence of the Late Bronze Age*, London.
- Beckman, G.M., T.R. Bryce en E.H. Cline. 2011. *The Abhiyawa Texts*, Writings from the Ancient World 28, Atlanta.
- Cline, E.H. en A. Yasur-Landau. 2013. 'Aegeans in Israel. Minoan frescoes at Tel Kabri', *Biblical Archaeology Review* 39.4, 37-44.
- Cole, S.E. 2018. 'Bull-leaping Scene', in J. Spier, T. Potts en S.E. Cole (eds), *Beyond the Nile. Egypt and the Classical World*, Los Angeles, 56-58.
- Curry, A. 2016. 'Slaughter at the Bridge. Uncovering a colossal Bronze Age battle', *Science* (online publicatie www.sciencemag.org/news/2016/03/slaughter-bridge-uncovering-colossal-bronze-age-battle; geraadpleegd op 8 juli 2020).
- Dickinson, O. 2018. 'What conclusions might be drawn from the archaeology of Mycenaean civilisation about political structure in the Aegean?' in J.M. Kelder en W.J.I. Waal (eds), *From LUGAL. GAL to Wanax. Kingship and political organisation in the Late Bronze Age Aegean*, Leiden, 31-48.
- Douglas Price, T., R. Frei, U. Brinker, G. Lidke, T. Terberger, K. Margarita Frei en D. Jantzen 2019. 'Multi-isotope proveniencing of human remains from a Bronze Age battlefield in the Tollense Valley in northeast Germany', *Archaeological and Anthropological Sciences* 11, 33-49.
- Drews, R. 2017. *Militarism and the Indo-Europeanizing of Europe*, London.
- Emanuel, J. 2017. *Black Ships and Sea Raiders. The Late Bronze-Early Iron Age context of Odysseus' second Cretan lie*, Lanham MD.
- Emanuel, J. 2014. 'Odysseus' Boat? New Mycenaean evidence from the Egyptian New Kingdom', in *Discovery of the Classical World. An interdisciplinary workshop on Ancient Societies, a lecture series presented by the department of The Classics at Harvard University, Cambridge, MA*. (nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:24013723, geraadpleegd op 8 juli 2020).
- Gasperini, V. 2018. *Tomb Robberies at the End of the New Kingdom. The Gurob Burnt groups reinterpreted*, Oxford.
- Hansen, S. 2018. 'Seddin: ein "homerisches Begräbnis"', in S. Hansen en F. Schopper (eds), *Der Grabhügel von Seddin im norddeutschen und südsandinavischen Kontext*, Wünsdorf, 65-84.
- Hansen, W. 2002. *Ariadne's Thread. A guide to international tales found in Classical Literature*, Ithaca.
- Kelder, J.M. 2009. 'Royal Gift Exchange between Mycenae and Egypt. Olives as "Greeting Gifts" in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean', *American Journal of Archaeology* 113, 339-352.
- Kelder, J.M. 2010a. *The Kingdom of Mycenae. A great kingdom in the Late Bronze Age Aegean*, Be-

thesda MD.

- Kelder, J.M. 2010b. 'The Egyptian Interest in Mycenaean Greece', *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 42, 125-140.
- Kelder, J.M. 2016. 'Een paspoort uit de Late Bronstijd? Een nieuwe interpretatie van het houten dip-tiek uit het Uluburun-wrak', *Tijdschrift Mediterrane Archeologie* 55, 1-6.
- Kelder, J.M. 2018. 'The Kingdom Ahhiyawa. Facts, factoids, and probabilities', *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Nuova Serie)* 4, 200-207.
- Kelder, J.M. en E.H. Cline. 2018. 'In the Midst of the "Great Green". Egypto-Aegean trade and exchange', in J. Spier, T. Potts en S.E. Cole (eds), *Beyond the Nile. Egypt and the Classical World*, Los Angeles, 24-28.
- Kelder, J.M., G. Uslu en O.F. Serifoglu (eds). 2012. *Troy: City, Homer, Turkey*, Zwolle.
- Kuniholm, P., B. Kromer, S.W. Manning, M. W. Newton, C. E. Latini en M. J. Bruce. 1996. 'Anatolian Tree Rings and the Absolute Chronology of the Eastern Mediterranean, 2220-718 BC', *Nature* 381, 780-783.
- Manning, S.W., B. Kromer, P. Kuniholm en M.W. Newton. 2001. 'Anatolian Tree Rings and a New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages', *Science* 294, 2532-2535.
- Meller, H. 2013. 'Der Hortfund von Nebra im Spiegel frühbronzezeitlicher Deponierungssitten', in H. Meller, F. Bertemes, H-R. Bork en R. Risch (eds), *1600 – Kulturweller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? (4. Mitteldeutscher Archäologentag 14.-16.10.2014 in Halle)*, Halle, 493-526.
- Meller, H. en K. Michel. 2018. *Die Himmelscheibe von Nebra. Der Schlüssel einer untergegangenen Kultur im Herzen Europas*, Berlin.
- Molloy, B. 2010. 'Swords and Swordsmanship in the Aegean Bronze Age', *American Journal of Archaeology* 114, 403-428.
- Molloy, B. 2012. 'The Origins of Plate Armour in the Aegean and Europe', in A. Papadopoulos (ed.), *Recent Research and Perspectives on the Late Bronze Age Eastern Mediterranean (Talanta 64)*, Amsterdam, 273-294.
- Molloy, B. 2018. 'Bronze Weaponry and Cultural Mobility in Late Bronze Age Southeast Europe', in C. Horn, en K. Kristiansen (eds), *Warfare in Bronze Age Society*, Cambridge, 81-100.
- Moran, W.L. 1987. *Les lettres d'el Amarna (Littératures anciennes du Proche-Orient)*, Parijs.
- Moran, W.L. 1992. *The Amarna Letters*, Baltimore.
- Morris, S.P. 2009. 'Bridges to Babylon. Homer, Anatolia, and the Levant', in J. Aruz, K. Benzel en J.M. Evans (eds), *Beyond Babylon. Art, trade, and diplomacy in the Second Millennium BC*, New York, 435-439.
- Pendlebury, J.D.S. 1935. *Tell el-Amarna*, London
- Pulak, C. 1998. 'The Uluburun Shipwreck. An overview', *The International Journal of Nautical Archaeology* 27, 188-224.
- Pulak, C. 2008a. 'Northern Mercenary', in J. Aruz, K. Benzel en J. Evans (eds), *Beyond Babylon. Art, trade, and diplomacy in the second millennium B.C.*, New York, 372-373.
- Pulak, C. 2008b. 'Mycenaean Envoys', in J. Aruz, K. Benzel en J. Evans (eds), *Beyond Babylon. Art, trade, and diplomacy in the second millennium B.C.*, New York, 374-375.
- Pulak, C. 2012. 'Uluburun Shipwreck', in E.H. Cline (ed), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford, 862-869.
- Pusch, E. 1989. 'Ausländisches Kulturgut in Qantir-Piramesse', in S. Schoske (ed.), *Akten des 4. internationalen Ägyptologenkongresses* (deel 2), Hamburg, 249-256.
- Ruijgh, C.J. 1998. 'Waar en wanneer Homerus leefde', *Lampas* 31, 3-21.
- Schofield, L. en R.B. Parkinson. 1994. 'Of Helmets and Heretics. A possible Egyptian representation of Mycenaean warriors on a papyrus from el-Amarna', *Annual of the British School at Athens* 89, 157-170.
- Vandkilde, H. 2014. 'Breakthrough of the Nordic Bronze Age. A transcultural warriorhood and a Carpathian crossroad in the sixteenth century BC', *European Journal of Archaeology* 17, 602-633.
- Wachsmann, S. 2013. *The Gurob Ship-Cart Model and Its Mediterranean Context*, Austin.
- West, M.L. 1997. *The East Face of Helicon. West Asiatic elements in Greek poetry and myth*, Oxford.

- Weingarten, J. 1991. *The Transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius. A study in cultural transmission in the Middle Bronze Age*, Partille.
- Weingarten, J. 2013. 'The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete. Contact and choice', in L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi en S. Valentini (eds), *Identity & Connectivity. Proceedings of the 16th symposium on Mediterranean archaeology (BAR International Series 2581/1)*, 371-378.
- Wijngaarden, G.J. van. 2002. *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (ca. 1600-1200 BC)*, Amsterdam.

JORRIT KELDER	Huurlingen, mobiliteit en reizigerslatijn Contacten tussen Europa en het Nabije Oosten in de Late Bronstijd	401
LUUK HUITINK EN TIM ROOD	Xenophon de <i>Halbattiker</i> ? Xenophons woordenschat, ‘zuiver’ Attisch en de ontwikkeling van de Griekse historiografie	418
IRENE DE JONG EN EDWIN RABBIE	Jungermanns indeling in capita van Herodotus’ <i>Historiën</i>	435
RAF VAN ROOY	Het Grieks gedomesticeerd De Erasmiaanse uitspraak en de taalideologie van Adolf van Meetkercke (1528-1591)	447